

Пригоди молодого лицаря (уривок)

Спиридон Черкасенко

Розділ XIV

- У Бога віруєш?
- Вірую, батьку.
- Ану, перехрестись!

Павло здійняв шапку й широко перехрестився.

Кошовий пильно оглядав парубка своїми гострими живими очима, немовби ціну йому складав або звіряв, оскільки можна пойняти віри тому, що про молодика оповів йому старий козацький полковник Омелян Граб.

- Тебе, либонь, Павлом звуть?
- Павлом, шановний батьку.
- Похиленком?
- Еге ж.

- Хм... Гаразд. Павлом ти, хлопче, й зостанешся: так свята церква тебе найменувала, тож не нам, грішним, її приписи ламати. Похиленко ж — це вже від людей... Звичай в нас такий на Січі, щоб, хто вступає до нас у товариство, лишав поза валом січовим своє старе прізвище, а приймав від братчиків те, що йому накинуть, і вже ти відхрещуйся не відхрещуйся від нього, а воно так тобі й прилипне, хоч би тебе й собачим сином продражнили, а не тільки чимсь пристойним.

- Воля товариства, мій батьку, — мовив Павло, вклонившись.
- Так, сину, без волі товариства тут нічого не починається й не робиться.

Дивувалася січова старшина, присутня при розмові, що звичайно суворий в січових справах і скупий на мову, завжди такий короткомовний кошовий понад звичай так багато говорить із новаком. "Деся дуже до мислі припав йому цей молодий подобень", — думав про себе кожен, а старий Омелян аж не тямився з утіхи, що досвідчене око й розум січового голови зуміли відразу оцінити його улюбленця.

- Оповідав мені батько Граб дещо про тебе, — посміхнувся самими очима кошовий і розгладив бороду. — Жбурляєш, казав, не тільки звичайними собі людьми, а й такими, як отой ногайський велет, що зборов його. — Жбурляєш ними, як снопами вівсяними. Тож будеш ти в нас не Похиленко, а Жбурляні. Як ви на це, панове-браття? — звернувся до старшини. — Добре буде молодцеві, коли його так продражнимо?

- Добре, батьку, добре!
- Краще й не треба!

- Лепсько! — гукнув старий Граб. — І нехай мені дідько в пику начхає, коли брешу!

- От і гаразд, — задоволено промовив кошовий. — А ти як?

- Спасибі вам, батьку, — знову уклонився Павло. — Ваше й товариства слово для мене закон. Як сказали, так і буде.

Гаразд... Маєш, козаче, силу надлюдську, але не розкидай її по-дурному, не хизуйся нею, не чванься перед братчиками, бо Господь дає силу козакові на те, щоб нею бити ворога-бусурменина й усякого супостата, а не на чорт батька знає що. Ти придивляйся до наших звичаїв січових, а у вільний від роботи час навчись від братчиків орудувати тим, що красить лицаря, цебто козацькою зброєю. Багацько, мій друже молодий, дав тобі Господь із щедрої своєї руки, тож шануйся, пам'ятай завжди про Бога, про рідний край і чесне товариство запорозьке, а старших шануй, старшини слухай, а надто в боях із ворогом, і заживеш великої слави, як і наші діди та батьки. А тепер ходи собі здоров, вибирай курінь, який хочеш, і розташовуйся в нім.

Вклонився низенько Павло кошовому отаманові й славній старшині січовій і вийшов із паланки, як у тумані. Перед очима все стояв образ величного, з довгою бородою й вусами, лицаря із зсунутими над переніссям соболевыми бровами, а під ними — гострими, як сверла, мудрими, допитливими очима, що зазирали — хотів ти того, чи ні — в самісіньку душу. Не визначався постаттю (були там постаті й далеко показніші), але саме тим своїм проникливим мудрим поглядом. Немовби той погляд промовляв: не блуди словами, бо я бачу наскрізь усю твою душу, бо я все знав, знаю й буду знати, — отже, від мене й не важся сховатися!..

"Дак оце він, той необачний Сагайдачний, що проміняв жінку на тютюн та люльку, — крутилися Павлові в голові слова славної пісні про завзятого гетьмана запорозького. — Але то, мабуть, тільки в жарт складено пісню, бо на необачного він анітрохи не скидається, — навпаки, швидше на дуже обачного, а ще й мудрого, та ще й з сильною, залізною рукою. Гляне, то аж мороз поза шкірою..."

Так із канівського гультя Похиленка Павла зробився братчик січовий Павло Жбурляй. Потрапив до славетного запорозького гнізда лицарського саме в найгарячіший час. З наказу королівського Січ готувалася до війн, з турками, але поки запорожці споруджали чайки й запасалися всім, що треба було для морського походу, Річ Посполита польська раптом прийшла до згоди з султаном, щось йому заплативши, — мовляв, на тобі, чорте, груш, та мене не руш! — але запорожці на це не вважали: зібравшись на нараду січову, постановили одностайно розпочате діло довести до належного кінця: нехай собі, мовляв, король мириться або воює — на це його королівська воля, а воля товариства — й цим разом іти боєм на бусурменів, а не сидіти та нудитись без лицарського діла по куренях. Та й шкода тієї велетенської праці, що пішла на лаштування походу: самих чайок споруджено було півдругаста, в повному риштунку, та козацтва для них рихтовано піввосьма тисяч — що з ними робити? Розпустити? Але не тим духом від нього тхне. А до того ще одержано певні звістки, що під Очаковом стало кількадесяти турецьких галер, що вони не прийшли, звичайно, з хлібом-сіллю до січового товариства — і незчуєшся, як турки висадять військо та підпливуть на човнах та сандалах Дніпром під самісіньку Січ Запорозьку.

Отже, на Січі кипіло, як у казані: братчики готувалися до походу, латалися, запасалися кожен усякими потрібними в поході дрібницями, чистили й гострили зброю тощо. П'яних ніде ані однісенького, грізне око "необачного" сягало всюди, й горе тому

жидові, вірменинові чи грекові на "шамбаші", на тому базарі за січовим валом, коли він, жаденний шинкар, не вдержиться й продасть нерозважному, нездержливому братчикові кухоль горілки, — годувати йому раків у Дніпрі білим тілом своїм: та й братчикові тому не з медом буде: погодує він комарів та різну іншу комаху своєю кривцею, коли його, голісінького, прикують до гармати. Бородатий кошовий не любить жартувати й за військового стану вмів тримати своїх буйних лицарів рукою залізною.

Павло брав у всій цій метушні найближчу участь, дивуючи всіх своєю запопадливістю, своєю відданістю новому для себе ділу, але ніколи не висувався наперед: мовчазний, сміливий, поважний у роботі, він соромився й ніяковів, коли хтось із старших звертав на це свою увагу, навіть сердився й від ухвального слова ховався за спину братчиків, ніби хотів тим зазначити, що сам він ніщо, що діла довершує вся громада. Робив так, наче роботою бажав розбити свою глибоку затаєну тугу. Братчики, що оце свіжо побували на Україні, в Каневі, й вернулися на Січ із Павлом, догадувалися, яку тугу розбивав молодий козак у роботі, а іншим здавалося, що новак своєю запопадливістю хоче прискорити вихід у море, що його ще ніколи не бачив, і горить поривом швидше зчепитися з турком; вони посміхалися ласкаво у вуса, але не зачіпали словами, щоб не бентежити соромливого молодика: з часом, мовляв, уговкається, вгамується молода потуга, стане твердішою, але й рівнішою, а на юнацьке завзяття накинеться вуздечку розважності; а поки що — нехай потішиться, адже ж йому вдивовижу!..

Ціла ж правда була в тих і других разом. У роботі Павло топив свою тугу за тим, що блискучим сном промайнуло ще недавно в його зеленому житті, й водночас квапився винести тую тугу свою на буйні хвилі в море і пустити нагонцем за вітром у безкраї простори. Тісно і було за валами січовими в людних куріннях громадських. А що туга тая не кидала юнака й у роботі, це не тяжко було покмітити по його задумі, що вряди-годи опановувала козака просто серед роботи. Траплялося, наприклад, при риштуванні чайок гарматами, звалить Павло на себе сам цілу гармату, як мішок полови, сходах із берега на чайку й раптом зупиниться в задумі на хвилю, поки хто не погукне, щоб ішов далі, оступився й дав дорогу. Тоді, очутившись, із подвійною запопадливістю робив, що треба було.

У товариських взаєминах з усіма був однаковим. Їм розрізняв у велелюдному товаристві кращих, гірших. По ще не встиг як слід розібратися в тому, що діялося довкола; був рівний у приязні до всіх і до кожного зокрема; на поглумки й жарти неуразливі сміявся або відповідав тим самим, а на зачіпки уразливі здивовано дивився на напасника й відмовчувався, тим паче, що хтось інший нагукає, було, на напасника. Але останнє траплялося дуже рідко, бо сливе ніхто з братчиків не почував до безхитрого, лагідного юного велетня ворожнечі й неприязні; тай те ще, що знали вже, за що його сам кошовий продражнив Жбурляєм. "Цур і пек йому, жовтодзьобому! — думав усяк, хто любив заїдатися з товаришами, — цього зачепи тільки: дошкулиш — відіб'є...".

У неділю та у свято Павло розважався з молоддю січовою за валом, вправляючись у

двобоях на шаблях, у в орудуванні списом, у стрілянні з мушкета, з пістоля й навіть із лука. Або брав уздечку і йшов на луки, де випасувалися січові табуни, розшукував свого коня, сідав на нього охляп, забивався геть-геть від Січі аж у степ і вертався лише до вечері. Чекав нетерпляче походу.

І він нарешті прийшов.

Не у звичаю було в Сагайдачного зволікатися: як тільки все до найменшої дрібниці було готове, гетьман розподілив товариство по чайках, у чільній осівся сам, і козацтво рушило уплинь за Дніпровими хвилями в море, і нашивши в Січі тільки невелику, із кількасот козаків, залогую для господарювання й охорони. Перед походом підправив січовий панотець молебінь і посвятив чайки. Навдивовижу всьому товариству й старшині, гетьман, розподіляючи козацтво по чайках, звелів покликати до себе Павла.

- Слухай, Жбурляю, — звернувся до збентеженого несподіванкою Павла, — навчився битися на шаблях чи промарнував час на казна-що?

- Трохи навчився, мій батьку, — відповів молодик,

І попившись.

- Ну, нічого, на ділі навчишся краще. А з мушкета палити?

- Навчився, батьку.

- От і гаразд. Сядеш у моїй чайці, — може, потрібна буде твоя потуга.

- Спасибі, батьку! — аж вигукнув радісно Павло, зрозумівши, що гетьман відзначає його перед усім товариством. — І силу свою і здоров'я віддам товариству, а битимусь до загибуні.

Сагайдачний здивовано й разом задоволено глянув на нього й промовив, ні до кого, власне, не звертаючись:

- Гей, мати Січ Запорозька! Не одного героя-лицаря виховала ти в своїм курені, відколи побралася з козацьким батьком — з Дніпром-Славутою, й ще не одного виховаєш! Саме повітря твоє з телят творить відважних турів...Ну, дай Боже, Жбурляю, щоб моє око та не зрадило мене.

Далі звернувся до всіх:

- Отже, дітки, завтра вдосвіта рушаймо, а сьогодні спите на чайках.

Лишивши в курені саме сідло з уздечкою, Павло пороздаровував свої шаблі тим, хто не мав, а собі залишив тільки ту, що виборов у татарського лицаря, засунув за пояса пістолі, взяв ще деякі дрібниці, накинув кирею й, перехрестившись, вийшов із братчиками з куреня. Ночував на чайці.

Ще тільки почало на світ благословлятися, як гетьман уже вступив на свою чайку й звелів розпустити вітрила. В ту ж хвилю з башти січової гримнув вистріл із гармати. Сполохане птаство хмарою злинуло з околиць лісів і плавнів у повітря й сповнило його страшним криком та гамом. На січовій дзвіниці задзвонили дзвони. Гетьман здійняв шапку й перехрестився, далі, промовивши: "З Богом рушаймо!" — махнув булавою. Заскрипіли в кочетах весла, залопотіли вітрила, й чайки одна за одною легко й плавко посунули Чортомликом у Дніпро.

Сонце, зійшовши в легенькій прозорій млі, повітало запорозьких лицарів уже геть-

геть від луку Базавлуку. Павло потім через усе своє життя не забув цієї чудової картини першої в його лицарському стані виправи на море. Бистро, як стріли, линули чайки серединою старого, як світ, широкого, як море, Славути. І північно-східній вітер, що повіяв зі сходом сонця, і дужа нестримна від порогів течія, і веселі надувані вітрила по одному на кожному байдаку-чайці, і потужні, влад, помаху опачин, а над усе — піднесений дух і завзяття козацьке, натхне — не тим, що стояв на передньому чардаку, соколиним оком вдивляючись у далечі, оглядаючи пильно то один, то другий берег і вряди-годи повертаючи голову назад, щоб сягнути зором аж до найдальшої чайки й переконатися, чи все гаразд в його рухливому, хороброму війську. Знало воно добре свого грізного в поході гетьмана, тому, й розмовляючи між собою, все було начеку, готове у всяку мить виконати гасло, подане таким чи іншим рухом його гетьманської булави. Тишу весняного ранку порушував лише скрип опачин у міцних кочетах, гамір сполоханого птаства та іноді одна-друга увага гетьманова стерничому.

Дивився Павло, сливе очей не відривав від величної постаті на чардаку, стежив за кожним її виразним і впевненим рухом, і що більше слідкував, то глибше переймався невимовним почуттям захвату й поваги. Уявляв гетьмана в бою з невірними з його грізною, непохитною волею, з достеменністю й короткомовністю в найвідповідальніших наказах, із безоглядною відвагою й презирством до найбільшої власної небезпеки, а водночас із любовним, хоч навбач і суворим, гарячим піклуванням про своїх вояків, — і починав розуміти таємницю його численних звитяг над ворогом. І дивна річ — Павло відчував зненацька так наявно, немовби ось-ось це станеться справді, що обернися в цю мить гетьман і скажи йому: "Жбурляю! Сторч головою у вир Дніпровий!" — і він, Павло, не заважається ані на мить, а схопиться на бистрі ноги й кинеться стрімголов у страшний вир, щоб не виринути вже ніколи. Це вже була не повага звичайна, навіть не захват від спозирання великої людини, а цілковита побожність до неї. Він так виразно уявив собі той наказ і свій викон його, що аж зітхнув глибоко й озирнувся на товаришів, чи не підглядів котрий його дивацької мрії.

Очі його зустрілися в погляді з другими великими карими очима. Вдивившись у них, Жбурляй помітив і заховану в них лагідну усмішку й одверте любування на нього, Павла Жбурляя, і збентежився, а зніяковівши, зашарівся, мов калина жаркая, й питаюче глянув на цікавого знов.

- Правду казали про тебе, пане-брате, деякі козаки з вашого куреня, — засміявся вже одверто незнайомий Павлові, молодий теж, братчик, — що наш дужий Жбурляй може ні з того ні з сього зашарітися, як дівча.

Павло зовсім спаленів і розсердився раптом і сам на себе, й на молодика.

- Звідки ти знаєш, що я Жбурляй, і хто такий ти сам, що, мов шпиг, підглядаєш за людиною? — гостро звернувся він до цікавого.

Той погасив під юнацьким чорним вусом свою ухмилку й промовив:

- Та ти не дратуйся, пане-брате, бо вразити тебе я не хотів і не хочу. Я не шпиг, а такий самий братчик, як і ти, лише з іншого куреня, а звуть мене Зінько Хмель. Що ти дужий Павло Жбурляй, знаю, бо чув, як старий лицар Граб, вернувшись з Канева,

розповідав про твої пригоди батькові кошовому, а опріч того, ніхто ж, як я, вписував тебе в наші реєстри.

Павло, поки він говорив, заспокоївся й опанував себе. Він пригадав, що й справді бачив мигцем цього козака між старшиною, як уперше став перед кошовим.

- То ти писар січовий? — спитав він його, вже без жодного збентеження, дивлячись йому в вічі.

Хмель засміявся:

- Та так щось... ніби привчаюся коло січових паперів ходити.

Дивився Жбурляй на молодого, як він, братчика, й мимохіть почув до нього повагу, а що саме було в нім гідного поваги, не міг собою вбагнути. Щось було в нім таке, що він помітив тільки в самого лише Сагайдачного, але що ж?.. Розпитувати докладно не годилося, тому він постановив собі якось довідатися від других, бо й те ще знав, що братчик ніколи сам не виявить своїх духових здібностей і звідки вони в нього, — навпаки, скорше приховає їх, щоб не визначатися, не підноситися над загальним рівнем духовим усього товариства. Такий був звичай. Ні значність роду, ні велика освіченість, ні надзвичайні здібності й хист у братчиків не були в пошані доти, доки не виявилися на ділі, а не на язиці тільки, тому всяк, хто хоч трохи обізнаний був із ріповим ладом, прикладав над виявлення себе язиком — виявлення ділом.

- Стежив я за тобою, — говорив Хмель, — як ти закохано дивився на нашого гетьмана, думаючи якусь думу, й глибоко розумів, що в тебе в душі коїться. Адже ти ладен молитися на нього, — правда?

Павло здивовано поглянув на товариша, вже з самого питання й з того, як він висловив його, зрозумівши, що цей Зінько Хмель не простий собі козак із посполитих або міщан.

- Молитися? — перепитав. — Не знаю, але такої людини я ще не бачив... Не знаю, чи молитимусь на нього, чи ні, а що піду за нього в огонь і в воду, то це так, бо відчуваю, що він знає, що чинить, і не поведе під дурного хату.

- Маєш правду, Жбурляю, — відповів на це Хмель, — гетьман січовий Петро Конашевич— Сагайдачний належить до тих людей, що за бистрим розумом їхнім відчуваєш себе на певній дорозі. Орел!.. Кожному з нас лишається тільки виконувати без жодного опору й слухняно його накази. Та й не з тих він, що можуть стерпіти, особливо за походу, якийсь опір, і саме тому, що це взагалі розходиться із звичаєм військовим, коли над усім повинна бути одна воля — воля військового гетьмана, і тому, що, як ти зауважив, Сагайдачний знає, що чинить, а це вже кількакратно довів своїми звитягами славними й над турками, й над татарами, й над москалями. Та побачиш сам: за кілька день будемо під Очаковом, де зібралася на нас ціла громада турецьких галер та сандалів.

Слухав Павло й усе більше впевнявся, що має діло, хоч і з молодого, але розумною, освіченою й бувалою людиною. Спало на думку давнє бажання розібратися в тих сумнівах, що бентежили душу його ще з Канева, що на них сам він не міг знайти відповіді й які відкладав на слушний час. Величність ближчого наміру Сагайдачного

цілком захопила, полонила його, а віра в те, що гетьман ліпше знає, що чинити треба для рідного краю, примусила Павла приховати свої сумніви й робити те, чого вимагало від нього його нове становище. Чомусь здалося йому, що саме тепер настав той слушний час, коли з ним розмовляє товариш, що, як видно з усього, багато знає й близький до гетьмана.

- Доводилось мені... — почав він несміливо й плутаючись трохи, — і в Каневі, та як і сюди їхав, думати про те, хто нам більший ворог... чи турки, що їх ми сливе ніколи й не бачимо на Україні, чи магнати, що панують над нами разом із своїми посіпаками, жидами. Ти ж знаєш, пане-братче, яково живеться нашому людові під магнатами... Ще як польний говорив до січовиків у Каневі, закликаючи їх до війни з турками, то я собі думав: хіба нас турки гноблять, хіба вони нами поневіряють? Вороги найбільші наші — магнати, а коли турки збираються їх бити, то й нехай б'ють, чого ж нашим козакам іти накладати головами, обороняти від загибелі нашого ворога? Щоб він зміцнів та ще дужче напосів на нас?.. Коли я їхав з Канева до Чути, щоб там зустрітися з січовиками, то мусів оборонити наших людей від гайдуків пана Потоцького, що били їх канчуками за втечу від нелюдського життя в пана... І це, кажуть, скрізь так, по всій Україні... Коли б я не був певний, що наш гетьман краще від нас знає, з ким нам треба битися, то кинув би Запорожжя й пішов би шукати правди десь-інде... А ти, пане-брате, якої про це думки?..

Хмель уважно слухав і дивився, дивуючись, на молодого велетня, що так легко давав собі раду з дужими напасниками і водночас був такий безпорадний у боротьбі з своїми думками і сумнівами. Але не признати слушності цим важким, як колоди, та невкладистим думкам канівського колишнього міщуха він не міг.

- Твоя правда, дорогий Жбурляю, — відповів він по хвилі Павлові, — і не сам ти тільки догупався до неї. Були такі, що так само думали, як і ти, та й не тільки думали, а людно й оружно повставали на панство. Ти ж чув, мабуть, про повстання славного лицаря Наливайка Северина?

- Та дещо чув, аякже...

- Ну, а чим скінчилася його боротьба з панами? Теж чув?

- Чув, чому не чув... Погано скінчилася.

- А чому?

- Таж тому, мабуть, що потуга панська була далеко більша. А ще, кажуть... згоди не було між нашими.

- Отже. Боротися, пане-брате, з панами — це не пусте діло, як, може, декому здається, тому й гетьман наш, пам'ятаючи долю Наливайка й Лободи, варується поки що стати на цей шлях і воліє вичікувати... Щоб побороти панів, для цього треба всім по всій Україні одностайне стати, інакше кінчиться так, як і в Наливайка, й наступить ще гірше безправ'я й гніт.

- Та само ж це не станеться, а мусить хтось почати?

- До цього прийде, Жбурляю, я глибоко в це вірю, але коли — ніхто не знає поки що.

Хмель глибоко замислився на хвилю, а потім, стелючись, додав:

- Так, прийде... І ми ще, Жбурляю, доживем до цього.

З розмови цієї побачив Павло, що не його самого посіла ця дума, що вона носиться в повітрі, зріє, набирає сили й розгону, і вельми втішився.

Щодалі Дніпро ставав усе ширший та ширший. Супроводжені криком чайок, бистро линули запорозькі байдаки мерехтливими на сонці хвилями, й не один із козаків, особливо з новаків, що не збайдужів іще в обставинах суворого січового життя до краси, цілими годинами вистоював, спершись ногою на облавок свого байдака, й не міг очей відірвати від величного видовища. Тікали назад мінливі смарагдові береги з плавнями, лісами, чагарями; піскуваті просереді, мілизни— острови; мрійливі саги з нахиленими над ними велетенськими вербами та осоками; широкі, як озера, лискучі на сонці затоки, вкриті табунами всякої дикої птиці; зелені острови — і ніде-ніде ані людини, ні людського житла...

А сонечко котилося все вгору, вгору...